

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Кваліфікаційна робота

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ»**

Виконала: здобувачка другого
(магістерського) рівня вищої освіти
PO1–M23z групи
спеціальності 013 Початкова освіта
Лівіцька Ольга Василівна

Керівник:
Московчук Людмила Миколаївна,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач

Рецензент:
Галаманжук Леся Людвигівна,
доктор педагогічних наук,
професор, завідувач кафедри теорії
та методик дошкільної освіти

Кам'янець-Подільський – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ	11
1.1 Формування громадянської компетентності молодших школярів як предмет наукового дослідження	11
1.2 Структура громадянської компетентності учня початкових класів.....	24
1.3 Потенціал музейної педагогіки у громадянському вихованні здобувачів початкової освіти..	33
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР.....	44
2.1 Критерії, показники та рівні сформованості громадянської компетентності молодшого школяра.....	44
2.2 Традиційні та інноваційні форми, методи і прийоми формування громадянської компетентності засобами музейної педагогіки.....	55
2.3 Організація й результати експериментального дослідження.....	70
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84
ДОДАТКИ.....	93
Додаток А Анкета для визначення рівня сформованості громадянської компетентності молодших школярів до і після формувального впливу.....	93

ВСТУП

Сучасні реалії розвитку українського суспільства в умовах військового стану вимагають від кожного громадянина прояву високих громадянських якостей. Тому формування належного рівня громадянської компетентності учнівської молоді шляхом організації громадянського становлення особистості – необхідна передумова відродження громадянської свідомості підростаючого покоління, від якого залежить, якою бути Україні та українцям у майбутньому.

Подальший розвиток демократичного і правового суспільства, зростання темпів трансформації суспільних відносин у післявоєнній Україні вимагає нового підходу до виховання сучасного громадянина. Особливої актуальності набуває розробка та практичне забезпечення нової системи громадянського виховання, мета якої – формування в учнів комплексу громадянських якостей, компетентностей та активної громадянської позиції.

Цей аспект виховної роботи в практиці закладів освіти реалізується за допомогою ряду нормативних документів: постанови Кабінету Міністрів України від 09 жовтня 2020 року № 932 «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки» [47], Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України до 2025 року [26] та ін. Зокрема, Типовими освітніми програмами Державного стандарту початкової освіти до переліку та пропонованого змісту освітніх галузей включено й громадянську та історичну (ГІО) [63, с. 122]. Метою громадянської освітньої галузі для загальної середньої освіти визначено «створення умов для формування в учня/учениці початкової школи власної ідентичності та готовності до змін через усвідомлення своїх прав і свобод, осмислення зв'язків між історією і теперішнім життям; плекання активної громадянської позиції на засадах демократії та поваги до прав людини, набуття досвіду співжиття за демократичними процедурами» [63, с. 170]. Розробка нових підходів до визначення теоретичних засад розвитку громадянської компетентності вихованців, використання інноваційних технологій

в роботі сучасного закладу загальної середньої освіти є важливим завданням вчителя початкових класів.

Проблема формування громадянської компетентності особистості знайшла своє відображення у вітчизняних та зарубіжних наукових працях. Філософи, педагоги, психологи минулого (І. Франко, Г. Сковорода, Г. Ващенко, В. Сухомлинський та ін.) доводять, що в результаті активної, пізнавальної, альтруїстичної, громадсько-корисної діяльності зміцнюється формування громадянськості як істотного новоутворення молодшого шкільного віку – найбільш сензитивного для становлення етнічної свідомості періоду й виховання позитивних рис особистості, у дитини створюються уявлення про малу і велику Батьківщину, формуються поняття громадянськості та патріотизму «родина» – «домівка» – «село/місто» – «регіон» – «Україна».

У працях вітчизняних дослідників (І. Беха, А. Вознюк, П. Ігнатенка, І. Коновальчук, О. Пометун, Н. Рудницької, О. Сухомлинської, І. Тараненко, Г. Філіпчука, К. Чорної, Т. Шанскової та ін.) зазначається, що суспільство потребує ґрунтового громадянського навчання, а питання формування громадянської компетентності здобувачів освіти є важливим аспектом виховної роботи.

Проблема формування громадянської компетентності молодших школярів пов'язана з виявленням і збереженням накопичених найкращих традицій громадянського виховання, оновленням його змісту, проектуванням підвищення його ефективності в освітній системі.

У Новій українській школі особливої актуальності набуває проблема оновлення і модернізації змісту початкової освіти засобами музейної педагогіки. Національна академія педагогічних наук України та Національний центр «Мала академія наук України» організували Міжнародний круглий стіл «Музейна педагогіка в умовах воєнного стану» [38] (26 травня 2022 року), на якому обговорювали питання роботи музеїв в умовах війни, розвиток музейної педагогіки, збереження музейних цінностей та використання інформаційно-комунікаційних технологій в умовах воєнного стану. Тому завданням вчителя

початкових класів є зберегти для майбутнього предковичні здобутки народу і передати наступному поколінню.

Науковці В. Бітаєв, С. Довгий, В. Дунець, О. Караманов, С. Посохов, О. Топузов, Н. Філіпчук та ін. розкрили музейну педагогіку як перспективний напрям у сучасній системі національної освіти. Психолого-педагогічні основи побудови підручників для початкової школи із використанням елементів музейної педагогіки вивчено Я. Кодлюк [24; 37].

Починаючи з 2018 року громадянська освіта централізовано впроваджується у закладах загальної середньої освіти. Водночас заходи в закладах освіти, спрямовані на формування та розвиток громадянських компетентностей, відбуваються здебільшого за ініціативи чи підтримки інститутів громадянського суспільства як суб'єктів освітньої діяльності у сфері громадянської освіти. Тому окремої уваги потребує зміна освітньої парадигми формування «отримувача послуг держави» на формування в суспільстві громадянської позиції «суб'єкта держави», що має права людини і громадянина та через свої дії і рішення несе персональну відповідальність за розвиток територіальної громади та держави в усіх сферах життя.

Аналіз наукових праць з порушеної проблеми засвідчив наявність суперечностей у практиці Нової української школи між:

- вимогами громадянської освітньої галузі Державного стандарту початкової освіти і низьким рівнем сформованості громадянської компетентності молодших школярів;
- існуючою системою реалізації громадянської освіти та недостатньою розробленістю форм, методів і прийомів формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки у закладах загальної середньої освіти;
- необхідністю здійснювати формування громадянської компетентності учнів початкових класів засобами музейної педагогіки і недостатньою готовністю педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти до його реалізації.

Актуальність і важливість окресленої проблеми, а також необхідність усунення виявлених суперечностей та додаткового узагальнення зумовили вибір теми дослідження – **«Формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки».**

Об'єкт дослідження – процес формування громадянської компетентності молодших школярів у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – форми, методи і прийоми формування громадянської компетентності учнів початкових класів засобами музейної педагогіки.

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу проблеми дослідження обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність організаційно-методичного забезпечення процесу формування громадянської компетентності учнів початкових класів засобами музейної педагогіки.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати стан розробленості досліджуваної проблеми в психолого-педагогічній літературі та обґрунтувати теоретичні засади формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки.

2. Висвітлити компоненти структури громадянської компетентності учня початкових класів.

3. Розкрити потенціал музейної педагогіки у громадянському вихованні здобувачів початкової освіти.

4. Визначити та обґрунтувати критерії, показники та схарактеризувати рівні сформованості громадянської компетентності молодших школярів.

5. Дослідити й конкретизувати традиційні та інноваційні форми, методи та прийоми формування громадянської компетентності учнів початкових класів засобами музейної педагогіки.

6. Експериментально перевірити ефективність організаційно-методичного забезпечення процесу формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки.

Гіпотеза дослідження: процес формування громадянської компетентності молодших школярів буде більш ефективним, якщо розробити і запровадити у практику роботи початкової школи відповідну програму, що ґрунтується на використанні сукупності традиційних та інноваційних форм, методів і прийомів музейної педагогіки.

Для досягнення мети і розв’язання поставлених завдань було використано комплекс **методів дослідження:**

теоретичних: вивчення, аналіз і систематизація психолого-педагогічної літератури – для обґрунтування формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки як психолого-педагогічної проблеми, актуалізації базових понять дослідження, уточнення сутності понять «громадянська компетентність молодшого школяра», «процес формування громадянської компетентності молодших школярів»; методи систематизації, класифікації й узагальнення теоретичних та емпіричних даних, нормативних документів для характеристики музейної педагогіки як засобу формування громадянської компетентності молодших школярів;

емпіричних: спостереження, опитування (анкетування), бесіда – для визначення рівнів сформованості громадянської компетентності молодших школярів; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і контрольний) – для перевірки ефективності розробленого організаційно-методичного забезпечення процесу формування громадянської компетентності учнів початкових класів засобами музейної педагогіки;

статистичних: кількісний та якісний аналіз результатів дослідження з метою підтвердження достовірності результатів наукового пошуку.

Теоретичне значення кваліфікаційної роботи полягає в тому, що:

- *уточнено* суть понять «громадянська компетентність молодшого школяра», «процес формування громадянської компетентності молодших школярів», «музейна педагогіка»;

- *конкретизовано* компоненти громадянської компетентності молодших школярів (пізнавальний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний та

рефлексивний) та показники рівнів сформованості громадянської компетентності молодших школярів (високий, середній, низький);

- *розроблено* програму формування громадянської компетентності учнів початкових класів, що ґрунтується на використанні сукупності традиційних та інноваційних форм, методів і прийомів музейної педагогіки;
- *подальшого розвитку* набула теорія і методика формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що його теоретичні висновки та експериментальні результати можуть бути використані під час підготовки навчально-методичних посібників та підручників, розроблення освітніх курсів із розвитку громадянської освіти молодших школярів, проходження здобувачами вищої освіти навчальних і виробничих педагогічних практик, у психолого-педагогічних дослідженнях відповідної тематики, практичній роботі вчителів початкових класів.

Експериментальна база дослідження: Кам'янець-Подільський ліцей № 7 Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, результати дослідження обговорювалися під час виступів на засіданнях кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка (2023-2024, 2024-2025 н. рр.) і 12 конференціях: Наукова конференція студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2023-2024 н. р. (Кам'янець-Подільський, 2024 р.) – *«Структура громадянської компетентності молодшого школяра»*; VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська та іноземні мови в початкових класах: актуальні проблеми й інноваційні технології навчання» (14-15 березня 2024 року, м. Кам'янець-Подільський) – *«Формування у молодших школярів шанобливого ставлення до українських письменників засобами екскурсійної діяльності»*; X Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми наступності дошкільної та початкової освіти» (3-4 квітня 2024 р., м. Кам'янець-Подільський) – *«Значення музейних технологій у формуванні громадянської компетентності дітей*

дошкільного та молодшого шкільного віку»; Всеукраїнська науково-практична конференція «Початкова освіта в парадигмі Нової української школи: виклики часу» (Глухів, 25 квітня 2024 р.). – *«Досвід країн світу щодо формування громадянської компетентності молодших школярів»*; Всеукраїнська науково-практична конференція «Діяльнісний підхід у початковій освіті в реаліях сьогодення: виклики та перспективи освітньої реформи» (07 травня 2024 р., Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького) – *«Розвиток діяльнісного складника громадянської компетентності учнів початкових класів»*; Міжнародна науково-практична конференція «Професійна освіта в Україні та світі в умовах євроінтеграційних викликів і цивілізаційних змін ХХІ століття» (23 травня 2024 р, Університет Григорія Сковороди в Переяславі (у змішаному форматі), на базі Центру інноваційного навчання та трансферу технологій) – *«Формування громадянської компетентності в українській системі освіти»*; VII Всеукраїнська науково–практична онлайн-конференція з міжнародною участю «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти» (31 травня 2024 р., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини) – *«Формування громадянської компетентності молодших школярів в умовах сьогодення»*; III Всеукраїнська науково-практична конференція «Підготовка педагогів до професійної діяльності в умовах змішаного навчання» (28-29 травня 2024 р., Рівненський державний гуманітарний університет) – *«Формування громадянської компетентності молодших школярів засобами комп'ютерних технологій»*; V Міжнародна науково-практична конференція «Україно моя вишивана: етнокультурний та освітньо-виховний потенціал української вишиванки», присвячена Всесвітньому дню вишиванки (травень 2024 р.). – *«Формування ціннісного ставлення молодших школярів до вишивального промислу українського народу»*; IV Всеукраїнська науково-практична конференція здобувачів вищої освіти й молодих вчених «Дошкілля в сучасному освітньому просторі: досвід, інновації, перспективи» (8 травня 2024 р., Кам'янець-Подільський) – *«Підготовка старших дошкільників до навчання в початковій школі своєї місцевості як запорука формування ціннісного ставлення*

до рідного краю»; Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання початкової освіти: досвід, реалії, перспективи» (Кам'янець-Подільський, 17-18 жовтня 2024 р.) – Організація й результати експериментального дослідження формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки; І Всеукраїнська науково-практична конференція здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Актуальні питання сучасної освіти в Україні: виклики та перспективи» (Кам'янець-Подільський, 23-24 жовтня 2024 р.) – Програма експериментального дослідження формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки.

Публікації. Основний зміст кваліфікаційної роботи відображено у 2 публікаціях:

1) Лівіцька О. В. Формування громадянської компетентності молодших школярів у Новій українській школі. Збірник наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; педагогічний факультет ; [відпов. секр. Н.В. Бахмат]. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О. В., 2024. Випуск XX. С. 197-200.

2) Московчук Л. М., Лівіцька О. В. Експериментальна програма формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки. Сучасні технології початкової освіти: реалії та перспективи. Збірник наукових праць. Випуск 11. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, педагогічний факультет, кафедра теорії та методик початкової освіти; редакційна колегія: Бахмат Н.В., Гудима Н.В., Мелекєсцева Н.В. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2024. С. 157-163.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел (75 найменувань) і додатків.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретико-експериментальне дослідження проблеми формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки. Відповідно до мети й завдань дослідження зазначеної проблеми здобуто низку науково-теоретичних і практичних результатів:

1. Встановлено, що громадянська компетентність молодшого школяра – інтегративна характеристика особистості, сукупність знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій та переконань учня початкових класів, що уможливорює його здатність до відповідального та благоговійного відношення до національних святинь українського народу, України та людства в цілому.

Формування громадянської компетентності учнів початкових класів – процес перетворення об'єктивних, значущих національних духовних і матеріальних цінностей на власні, олюднення, одухотворення особистості молодшого школяра (індивідуальних, особистих переживань, думок, устремлінь, потреб і вчинків) задля не тільки його особистого (приватного) блага, але й успішного розвитку українського суспільства й України, що потрібно вибудовувати як на народних традиціях і здобутках вітчизняної педагогіки минулого, так і на основі сучасних технологій.

2. Основними елементами структурування громадянської компетентності здобувачів початкової освіти є: *пізнавальний* (громадянські знання і увлечення), *емоційно-ціннісний* (розуміння, осмислення, ставлення, цінності, ціннісні орієнтації, здатність, емоції, почуття, мотиви), *поведінково-діяльнісний* (громадянські чесноти та способи громадянської поведінки (громадянські уміння і навички)) та *рефлексивний* (оцінювання ефективності отриманого результату, самооцінювання, прогнозування (визначення мети) та самовдосконалення громадянських знань, вмінь та навичок, цінностей та якостей).

3. Музеї приваблюють здобувача початкової освіти, пробуджуючи його активність своєї предметністю, реальністю і унікальною конкретикою. Використання засобів музейної педагогіки у громадянському вихованні молодших школярів сприяє звичному раціональному шляху до розуміння й усвідомлення матеріалу, накопиченню знань про історичні, культурні, географічні особливості рідного краю, країни; позитивному емоційному переживанню цінностей національної культури, гордому сприйняттю своєї належності до національно-етнічної спільноти українців, орієнтації на шанобливе та благоговійне ставлення до пам'яток архітектури та культури, любові до природи; формуванню мотивів, громадянських умінь та якостей, що забезпечують відтворення ціннісних ставлень, патріотичних почуттів у поведінці та діях молодших школярів.

4. Громадянська компетентність молодших школярів – це сформованість пізнавального, емоційно-ціннісного, поведінково-діяльнісного та рефлексивного компонентів, які є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Ступінь сформованості структурних компонентів, а також прояв критеріїв (громадянських знань; громадянських почуттів і ціннісного сприйняття; поведінкової активності; самоспостереження і самопізнання) визначають рівень громадянської компетентності молодших школярів (високий, середній, низький).

5. Використання традиційних форм та методів (*лекції, музейні уроки, екскурсії, мандрівки, туристські походи, конкурси, олімпіади, вікторини, зустрічі з цікавими людьми, літературні вечори, театралізовані вистави, кіноперегляди, музейні свята, рольові ігри*) у нових сполученнях, а також приєднання новітніх інтерактивних технологій музейної педагогіки (*демонстрація, демонстрація+квест, демонстрація+екскурсія+квест, інтерактивна екскурсія, квест, квест-екскурсія, квест-рольова гра, скавінджерхант*) робить процес дослідження музейної експозиції для молодших школярів важливим, приємним заняттям, приносить інтелектуальну насолоду. Під час сучасної музейної комунікації учні початкових класів стають співрозмовниками і партнерами, отримують можливість навчитися, відчути щось нове, зробити щось вартісне,

взяти безпосередню участь у діяльності музею реалізувати свої індивідуальні інтереси та мотиви відвідування.

6. Статистичні дані свідчать про позитивну динаміку рівня громадянської компетентності учнів експериментального класу, відповідно є підстави стверджувати, що запропонована програма формування громадянської компетентності молодших школярів засобами музейної педагогіки «Ми – кам'янчани» є більш ефективною, порівняно з традиційним навчанням. Зіставлення результатів початкового й кінцевого етапів формувального етапу експерименту засвідчили, що за рівних стартових можливостей відсоткові показники в експериментальному класі значно покращилися порівняно з показниками в контрольному класі. Результати педагогічного експерименту підтверджують ефективність розробленої програми й доцільність упровадження її в процес навчання учнів 3 класу закладів загальної середньої освіти м. Кам'янця-Подільського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні питання компетентісно орієнтованої методики навчання історії та громадянської освіти в ліцеї : методичний посібник / В. Ю. Кришмарел, Ю. Б. Малієнко, Т. І. Мацейків, Т. О. Ремех. Київ : КОНВІ ПРИНТ, 2021. 370 с. Доступно: <https://undip.org.ua/library/aktualni-pytannia-kompetentnisno-oriientovanoi-metodyky-navchannia-istorii-ta-hromadianskoi-osvity-v-litsei-metodychnyy-posibnyk/> (дата звернення: 30.01.2024).
2. Бех І. Д. Виховання особистості. Підручник. Київ : Либідь, 2006. 848 с.
3. Белофастова Т. Ю. Музеї в культурному просторі: еволюційний підхід. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури. Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки і мистецтв* : щоквартальний науковий журнал. Київ : Видавництво «Міленіум», 2010. № 1. С. 53–57.
4. Вайнберг Т. Б., Хавіна С. Я. Музейна педагогіка – перспективний напрям у сучасній системі національної освіти. *Вивчаємо українську мову та літературу. Позакласна робота*. 2014. № 2 (02). С. 2–7.
5. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал. Полтава : Полтавський вісник, 1994. 192 с.
6. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
7. Власенко О. М. Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах*. 2019. Т.1. № 62. С. 94-98.
8. Вознюк А. В. Громадянське становлення особистості в контексті проблематики педагогічної аксіології <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/350/9623/20049-1?inline=1> (дата звернення: 05.03.2024).

9. Гайда Л.А. Музейна педагогіка: пошук оптимальної моделі. *Методологічні засади історичної освіти в контексті профілізації старшої школи* : матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції (Кіровоград, 21–22 жовтня 2010 р.). Кіровоград : Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського. С. 243–249.

10. Гончарук Т. Що таке музейна педагогіка. Досвід Німеччини. С. 2-3. Доступно: <http://www.gurt.org.ua/blogs/Тетяна%20Гончарук/1300/> (дата звернення: 07.03.2024).

11. Гордєєва В. Ю. Шляхи формування громадянської компетентності молодших школярів : дипломна робота магістра спеціальності 013 Початкова освіта. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2022. Доступно: <https://library.vspu.net/500> (дата звернення: 19.03.2024).

12. Громадянська освіта: теорія і методика навчання : посіб. для студ. вищих навч. закл. / Т. Асламова та ін. Київ : Видавництво ЕТНА-1, 2008. 174 с.

13. Давидюк М. С. Формування громадянської компетентності молодших школярів засобами візуалізації на уроках «Я досліджую світ» у початковій школі. *Актуальні проблеми оптимізації освітнього процесу національної школи в умовах воєнного часу : інклюзивне навчання, інновації освітніх галузей Державного стандарту початкової освіти* : Збірник тез виступів учасників Регіонального науково-методичного семінару (м. Рівне, 19 травня 2022 року) / за ред. О. О. Красовської, О. А. Хом'як. ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука». Рівне : МЕГУ імені академіка Степана Дем'янчука, 2022. С. 34- 37.

14. Джурило А. Музейна педагогіка як інструмент забезпечення якості освіти: досвід Великобританії. *Музейна педагогіка в науковій освіті*. С. 145. Доступно:

https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736027/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%

[D1%96%D0%BA%D0%B0_%D0%94%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B%D0%BE.pdf](#). (дата звернення: 20.02.2024).

15. Дзядевич Т.А. Особливості розвитку музею як соціокультурного центру. *Трансформаційні процеси в сучасній українській культурі*. Київ, 2007. С. 98-100.

16. Жадан І. В. Громадянська компетентність: соціальні очікування та реалії : монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Київ, 2021. 105 с.

17. Заповідними стежинами «Подільських Товтр». Науково-популярне видання. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2011. 44 с.

18. Ігнатенко П., Косарева Н., Поплужний В. Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення. *Рідна школа*. Київ, 2006. №3. С. 31–50.

19. Ігнатенко П. Р. та ін. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти. Київ : Інститут змісту і методів навчання, 1997. С. 24.

20. Історія педагогіки. У двох книгах [Текст] : навч. посіб. / І. В. Зайченко: у 2-х кн., Кн. I : Історія зарубіжної педагогіки. Київ : Слово. 2010. 624 с.

21. Історія педагогіки. У двох книгах [Текст] : навч. посіб. / І. В. Зайченко : у 2-х кн., Кн. II : Школа, освіта і педагогічна думка в Україні. Київ : Слово. 2010. 1032 с.

22. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 400 с.

23. Караманов О. В. Музейна педагогіка у системі сучасної освітньої парадигми та поширення наукових знань. *Музейна педагогіка в науковій освіті* : збірник тез доповідей учасників I Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 листопада 2019 р.). Київ. Біла Церква : Авторитет, 2019. С. 48–501.

24. Кодлюк Я. П. Шкільний підручник як модель процесу навчання: історія, теорія, практика : результати науково-дослідної роботи (2008–2013 рр.). Тернопіль : ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2014. 46 с.

25. Колган Т. В. Формування громадянської компетентності старшокласників у навчально-виховному процесі середньої загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Слов'янський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2011. 324 с.

26. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України до 2025 року : наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06. 2022 р. № 527. Доступно: <https://imzo.gov.ua/2022/06/08/nakaz-mon-vid-06-06-2022-527-pro-deiaki-pytannia-natsional-no-patriotychnoho-vykhovannia-v-zakladakh-osvity-ukrainy-ta-vyznannia-takym-shcho-vtratyv-chynnist-nakazu-ministerstva-osvity-i-nauky-ukrainy/> (дата звернення: 10.02.2024).

27. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710 (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. № 893-р). Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2022-%D1%80#n165> (дата звернення: 15.02. 2024).

28. Кравцов В. О., Кравцова Т. О. Теоретичні засади формування громадянської компетентності майбутнього соціального педагога. *Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Педагогічні науки*. 2012. Вип. 103. С. 27–35.

29. Кульбач Л. М., Майданенко С. В. Формування громадянської та соціальної компетентностей школярів у Новій українській школі. *Перспективи та інновації науки*. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина». 2022. № 6 (11). С. 216-226.

30. Кучер О. А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2014. 252 с.

31. Лазуріна Н. П. Громадянська компетентність особистості: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 237 с.

32. Магдич Т. П. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Інноваційна педагогіка*. Одеса. 2020. Вип. 28. С. 77-81. <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/28> (дата звернення: 12.03. 2024).

33. Магдич Т. П. Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови : дис. ... на здобуття ступеня доктора філософії : 014 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2021. 300 с.

34. Мирончук, Н. М. Професійно-особистісний саморозвиток майбутнього педагога: сутнісні характеристики та шляхи формування. *Нові технології навчання* : наук.-метод. зб. 2013. № 76. С. 209-214.

35. Михайліченко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Кіровоградський держ. пед.ун-т ім. В. Виниченка. Кіровоград, 2007. 183 с.

36. Московчук Д. І., Московчук Л. М. Духовний розвиток дітей молодшого шкільного віку засобами краєзнавчих екскурсій до пам'яток національної сакральної архітектури. *Науковий вісник інноваційних технологій* : збірник наукових праць / Міжнародна академія інноваційних технологій, науково-дослідний центр інноваційних технологій. Кропивницький, 2020. № 2 (26). С. 54-59. Доступно: <https://www.mait.com.ua/2018-09-17-06-59-11/2018-09-17-07-07-34> (дата звернення: 08.02.2024).

37. Музейна педагогіка в науковій освіті : монографія / ред. кол.: С. О. Довгий, О. М. Топузов, В. А. Бітаєв та ін. ; за наук. ред. С. О. Довгого. Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2020. 334 с.

38. Музейна педагогіка в умовах воєнного стану : Міжнародний круглий стіл (26 травня 2022 р.). Доступно: <https://undip.org.ua/announce/muzeyna-pedahohika-v-umovakh-voiennoho-stanu/?fbclid=IwAR2wwD0c89X7fr6WHcDoPVkNkWBgm-WJjrRkq85k8WMXtL1zxG89STaEXks> (дата звернення: 04.02.2024).

39. Мюнклер Х. Громадянська компетентність. Доступно: [www.academy\(go.ru/publications/ Munkler.html](http://www.academy.go.ru/publications/Munkler.html) (дата звернення: 29.01.2024).
40. Назаренко Л. М. Система формування громадянських цінностей учнівської молоді. *Виховна робота в школі*. Київ, 2014. № 4. С. 16–33.
41. Павленко М. А. Формування громадянської позиції майбутніх вчителів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2015. 209 с.
42. Панахид Г. Музейна педагогіка : тематичний покажчик літератури. Львів: «Ліга Львів», 2015. 66 с.
43. Пангелов Б. П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2010. 248 с. (Серія «Альма-матер»).
44. Пашенко В. Поняття «громадянськості» і теорія громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2005. № 2. Доступно: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8736/11-pascheko.pdf> (дата звернення: 27.02.2024).
45. Подольна К. Зміст громадянської компетентності молодших школярів як наукова проблема. Доступно: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20319/1/18.pdf> (дата звернення: 17.03.2024).
46. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18–20.
47. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 09 жовт. 2020 р. № 932. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF> (дата звернення: 05.03.2024).
48. Про освіту : Закон України від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Доступно: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/>. (дата звернення: 05.02.2024).

49. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : Закон України від 14 грудня 2016 р. № 988-р. Доступно: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/ (дата звернення: 05.02.2024).

50. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. Український педагогічний журнал. 2018. №2. С. 34-41.

51. Розвиваємо громадянські компетентності: другий клас / За ред. Н.М. Бібік, Н.З. Софій. Київ, 2019. Доступно: www.ussf.kiev.ua (дата звернення: 04.03.2024).

52. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посібник для вчителів і методистів початкового навчання. 3 вид., без змін. Київ : Богданова А. М., 2009. 226 с.

53. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник. Київ : Грамота, 2012. 504 с.

54. Савченко О. Я. Уміння вчитися – ключова компетентність молодшого школяра : навч. посібник. Київ : Педагогічна думка, 2014. 176 с.

55. Савчин М. В. Педагогічна психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2007. 422 с.

56. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 1. 532 с.; Т. 2. 576 с.

57. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Інститут педагогіки Академії педагогічних наук України. Київ, 2007. 267 с.

58. Столяров Б. А. Музейна педагогіка. Історія, теорія, практика : навч. посібник. Київ : Вища школа, 2004. 216 с.

59. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори : у 5 т. Київ, 1997. Т. 3. С. 283–582.

60. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : У 5-ти т. / ред. колегія: О. Г. Дзеверін (голова), М. В. Черпінський та ін. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 2. 670 с.

61. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Київ : Рад. шк. 1975. 235 с.
62. Сухомлинська О. В. Громадянами не народжуються. *День*. 2002. № 5. С.4-5.
63. Типові освітні програми для закладів загальної середньої освіти : 1 2 класи + Закон України «Про освіту» + Державний стандарт початкової освіти. Київ : ТД «ОСВІТА-ЦЕНТР+», 2018. 240 с.
64. Товкач О. А. Освітні функції музейної педагогіки у навчально-виховному процесі школи / Товкач О.А., Товкач О.В. *Вісник педагогіки і психології* : збірник наук. праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. Київ, 2012. Вип. 9. Доступно: <http://www.psyh.kiev.ua/> (дата звернення: 05.04.2024).
65. Токарева А., Чижикова І. Сучасні підходи до формування громадянської компетентності студентів: міжнародний та національний контексти. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. Педагогічні науки. 2021. № 1 (21). С. 88-93. Доступно: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2021/1/11.pdf> (дата звернення: 05.04.2024).
66. Франко І. Я. Кому за се сором? (Відкритий лист до редакції «Правда») / І. Я. Франко. *Зібрання творів* : у 50 т. / редкол. : Є. П. Кирилюк та ін. ; АН УРСР, Ін-т філософії, Ін-т літ. Т. Г. Шевченка. Київ : Наук. думка, 1986. Т. 45. 574 с.
67. Філіпчук Н. Музейна педагогіка – теоретична основа педагогічно-просвітницької діяльності закладів освіти і культури. *Освіта і культура для XXI століття* : вісник кафедри Юнеско «Неперервна професійна освіта XXI століття». Випуск 2 (2020). С. 61-70.
68. Хмелюк Р. І. Формування громадянської зрілості студентської молоді. Київ : Вища школа, 1998. 133 с.

69. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. 376 с.

70. Цихмейструк О. М. Розвиток громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 49. Том 2. С. 203-215. Доступно: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/49_2022/part_2/33.pdf (дата звернення: 11.02.2024).

71. Чорнобривець О. А. Формування у молодших школярів громадянської компетентності у взаємодії школи та сім'ї : кваліф. робота магістра : 013 Початкова освіта / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2020. 77 с. Доступно: <https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/4581?show=full> (дата звернення: 16.05.2024).

72. Шанскова Т. І., Рудницька Н. Ю., Коновальчук, І. М. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів в умовах становлення Нової української школи. *Актуальні питання гуманітарних наук* : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2022. №2 (57). С. 285-292.

73. Шестоपालюк О.В. Теоретичні і практичні засади розвитку громадянської компетентності майбутніх учителів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. Київ, 2010. 44 с.

74. Юник І. Д. Формування фахових когнітивних умінь перекладачів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Київ, 2016. 287 с.

75. Crick B. Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools: Final Report of the Advisory Group on Citizenship. London: Qualifications and Curriculum Authority, 1998. 83 p.